

Originalveröffentlichung in: *Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych 13, Warschau 1970, Nr. 3-4, S. 13-30*

SPRAWOZDANIA
Z PRAC NAUK. WYDZ. I PAN
1970, z. 3/4 (58/59)

Prof. dr hab. Anna Sadurska

Archeologia śródziemnomorska w 25-leciu PRL

Na wstępie muszę podkreślić, iż jakkolwiek definicja „archeologia śródziemnomorska” jest bardziej adekwatna do aktualnego zakresu dyscypliny niż używane poprzednio nazwy „archeologia klasyczna” lub „antyczna”, to jednak nie obejmuje w pełni jej zakresu i, co za tym idzie, jest nazwą umowną. Archeologia śródziemnomorska naszych czasów obejmuje bowiem poza basenem Morza Śródziemnego także basen Morza Czarnego, Brytanię, Egipt i Nubię, Azję Mniejszą oraz południową część kontynentu azjatyckiego aż po Indie. Chronologicznie zakres jej rozpoczyna się w czwartym pięcioleciu p.n.e., a kończy, zależnie od terytorium, pomiędzy V a VIII w. n.e.

Otóż archeologia śródziemnomorska w Polsce, a ściślej: w środowisku warszawskim, posiada zasięg działalności zgodny z tym właśnie obecnym, bardzo szerokim zakresem dyscypliny. Prace odbywają się w trzech pionach: naukowo-badawczym, dydaktycznym i popularyzacyjnym. Organizacyjnie jednak odpowiada im więcej instytucji. W pierwszym pionie wyróżnić należy: Stację Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze, katedry uniwersyteckie, zakłady PAN, działy sztuki starożytnej Muzeów Narodowych w Warszawie i Krakowie. Pion dydaktyczny reprezentują katedry uniwersytetów. W pionie popularyzatorskim działają zarówno ww. instytucje naukowo-badawcze i dydaktyczne, jak Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Stołeczny Uniwersytet Powszechny, Towarzystwo Wiedzy Powszechnej, a ostatnio i PAN.

Zanim przejdę do omawiania dorobku w poszczególnych pionach, pragnę podkreślić bardzo dobitnie, że istnieje pomiędzy nimi swego rodzaju sprzężenie zwrotne, którego mechanizm postaram się poniżej wyjaśnić. Otóż osiągnięcia naukowo-badawcze stanowią niewątpliwie najważniejszy element dobrze pojętej dydaktyki uniwersyteckiej, albowiem wchodzi w zakres wykładów kursowych i monograficznych, jak również dostarczają tematyki seminariów, prac magisterskich, doktorskich i habilitacyjnych. Popularyzacja tych osiągnięć dostarcza bodźców dla najmłodszego narybku, pozwala to na selekcjonowanie kandydatów na bardzo wysokim poziomie. Z najlepszych spośród nich rekrutują się z kolei młode kadry pracowników naukowych i dydaktyków, jak również popularyzatorów. Naturalnie, aby ten mechanizm działał w sposób prawidłowy, musi istnieć harmonijny rozwój wszystkich jego ogniw. Pozwolę sobie stwierdzić aprio-

rycznie, że z wyjątkiem krótkiej przerwy w okresie stalinizmu mechanizm ten działał w 25-leciu bardzo prawidłowo i dał wyniki przechodzące zapewne nawet najśmielsze nadzieje tych, którzy montowali go w latach czterdziestych nieomal z niczego, na gruzach pomieszczeń, wśród zgłiszcz Warszawy i Wrocławia, w zniszczonych bibliotekach i zdewastowanych muzeach. O tych wynikach zdecydowała niestrudzona praca, energia i talent jednego człowieka, którego nazwisko związane jest nierozzerwalnie z rozkwitem archeologii śródziemnomorskiej w Polsce, mianowicie Kazimierza Michałowskiego.

Ponieważ pierwszym warunkiem rozwoju dyscypliny była, jest i będzie praca naukowo-badawcza, przeto rozpocznę od tego pionu.

Najstarszą w PRL placówką naukowo-badawczą archeologii śródziemnomorskiej jest Dział Sztuki Starożytnej Muzeum Narodowego w Warszawie. Kierownikiem jego przez cały okres 25-lecia był prof. dr Kazimierz Michałowski, zaś kuratorem do 1962 r. była prof. dr Maria Bernhard. W 1946 r. został on uznany za centralny zbiór zabytków sztuki starożytnej w Polsce, co pozwoliło na poważne jego wzbogacenie wieloma kolekcjami zabezpieczanymi i rewindykowanymi, jak również drogą zakupów. Oczywiście trzon stanowiły zabytki uzyskane drogą partażu dzięki wykopaliskom polsko-francuskim w Górnym Egipcie w Edfu w latach 1937—1939. Począwszy od 1956 r. zbiory są wzbogacane zabytkami uzyskiwanymi drogą partażu lub depozytu z wykopalisk polskich w Mirmeki, Athribis i przede wszystkim z Faras. Te ostatnie pozwoliły na utworzenie jedyne w Europie działu malarstwa wczesnobizantyjskiego. Zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie już na kilka lat przed uporządkowaniem i otwarciem Galerii Sztuki Starożytnej (1949 r.) stały się placówką pracy dydaktycznej i naukowo-badawczej. Opracowanie zbiorcze było punktem wyjścia do systematycznego zarysu historii sztuki egipskiej, greckiej i rzymskiej, zaś poszczególne kryteria dostarczały i dostarczają tematykę do prac magisterskich, doktorskich, habilitacyjnych, jak również do rozpraw, artykułów i opracowań monograficznych. W Dziale Sztuki Starożytnej Muzeum Narodowego prowadzone są ponadto prace teoretyczne i praktyczne z dziedziny konserwacji, wystawiennictwa, dokumentacji, inwentaryzacji i publikacji zabytków. Merytorycznie zakres działalności naukowej pokrywa się z zakresem reprezentowanym przez zbiory obejmując sztukę i kulturę materialną starożytnego Egiptu, starożytnego Wschodu, Grecji i Rzymu oraz malarstwo i architekturę wczesnobizantyńską. Dział Sztuki Starożytnej we właściwym znaczeniu tego słowa obejmuje również zbiory w Nieborowie i Wilanowie. Publikacje ukazują się na łamach „Rocznika Muzeum Narodowego w Warszawie”, który co trzy lata poświęcony jest wyłącznie tej tematyce.

Prace naukowe prowadzone były w minionym 25-leciu także, choć z nierównomiernym natężeniem, w Dziale Sztuki Starożytnej Muzeum Narodowego w Krakowie (dawne zbiory Czartoryskich) kierowanym przez prof.

dra S. Gąsiorowskiego do 1950 r. Pozostałe kolekcje zawierają również cenne materiały zabytkowe, ważne dla badań nad kulturą materialną i sztuką starożytnego Egiptu, Grecji i Rzymu. Są to zbiory Muzeum Narodowego w Poznaniu z filią w Gołuchowie oraz Muzeum Archeologicznego PAN w Krakowie.

W 1953 r. powstała pierwsza archeologiczna placówka Polskiej Akademii Nauk. Był to Instytut Historii Kultury Materialnej, którego działalność naukowo-badawcza miała obejmować kulturę materialną nowożytną i starożytną, w tym także śródziemnomorską. W 1956 r. wyłoniono z owego Instytutu samodzielny Zakład Archeologii Śródziemnomorskiej przy Wydziale I Polskiej Akademii Nauk, kierowany przez prof. dra Kazimierza Michałowskiego. Zakład ten posiada następujące pracownie: archeologiczno-architektoniczną, wykopalisk, publikacji zabytków antycznych w zbiorach polskich, paleoantropologii, Azji Przedniej. Ponadto działała czas jakiś pracownia teorii i metodologii pod kierunkiem prof. dra Jerzego Kulczyckiego. Pracownia publikacji zabytków antycznych w zbiorach polskich prowadzi centralną dokumentację naukową, inwentaryzację i publikację tychże, pracownia Azji Przedniej ma tematykę ograniczoną terytorialnie, natomiast pozostałe pracownie zajmują się opracowywaniem i publikacją rezultatów prac wykopaliskowych prowadzonych przez Stację Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze (por. niżej). Zakład gromadzi więc dokumentację architektoniczną (planoteka), fotograficzną (kliszoteka i kartoteki fotograficzne) i opisową (inwentarze zabytków, dzienniki wykopalisk, raporty z kampanii). Publikacje zarówno zabytków w zbiorach polskich, jak i rezultatów wykopalisk odbywają się we własnych seriach wydawniczych Zakładu pod zbiorczą nazwą „Travaux du Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences”.

W Instytucie Historii Kultury Materialnej działa Pracownia Archeologii Antycznej pod kierunkiem prof. dra K. Majewskiego. Ogniskuje ona swą działalność na historii kultury materialnej starożytnej Grecji ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień osadnictwa i budownictwa. Opracowywana jest również tematyka z zakresu kontaktów Słowiańszczyzny z kulturą antyczną. Seria wydawnicza pod nazwą „Bibliotheca Antiqua” poświęcona jest monografiom z zakresu ww. tematyki. Archeologii śródziemnomorskiej jest poświęcone czasopismo naukowe „Archeologia”.

Najmłodszą, ale najważniejszą placówką naukowo-badawczą jest Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze, założona w 1959 r. i kierowana przez prof. dra K. Michałowskiego. Stacja prowadzi wykopaliska archeologiczne na licznych stanowiskach (por. niżej), pełni wszystkie prace organizacyjne z tym związane, udziela opieki członkom ekspedycji oraz stypendystom. Kształci młodą kadrę archeologów śródziemnomorskich bezpośrednio na stanowiskach pracy. Do zadań Stacji

należy także opracowywanie pełnej dokumentacji wykopalisk na wszystkich stanowiskach i z każdej kampanii. Personel poza kierownikiem składa się z trzech osób. Są to: sekretarz naukowy (kolejno byli nimi: dr Tadeusz Andrzejewski, dr Władysław Kubiak, mgr Andrzej Daszewski), główny architekt oraz fotograf. Ponieważ Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze przejęła i kontynuuje prace poprzednio prowadzone przez Muzeum Narodowe w Warszawie i Uniwersytet Warszawski, przeto, aby nie rozбивać referowania, omówię całą tę dziedzinę działalności archeologów śródziemnomorskich w Polsce łącznie w układzie topograficzno-chronologicznym, dla uwypuklenia powyżej już omówionych form organizacyjnych.

Najdalej w głąb czasu, bo do XV w. p.n.e., topograficznie zaś do Górnego Egiptu trzeba sięgnąć, aby omówić wykopaliska polskie w Deir el Bahari. Wznosi się tam najpiękniejsza egipska świątynia grobowa, poświęcona królowej Hatszepsut. Anastyloza i rekonstrukcja tej świątyni została powierzona opiece naukowej Stacji, zaś wykonawstwo polskim Pracownikom Konserwacji Zabytków. Wyłączną zasługą polskich archeologów jest odkrycie w bezpośrednim sąsiedztwie świątyni Hatszepsut innej świątyni grobowej — faraona Totmesa III z XVIII dynastii. Dolina Deir el Bahari stanowiła od dawna teren bardzo intensywnych poszukiwań. Fakt odkrycia tam jeszcze jednej świątyni świadczy więc z jednej strony o obiektywnych poważnych trudnościach, z drugiej zaś o wysokich kwalifikacjach polskiej ekipy badawczej. Przed świątynią odkryto polichromowany posąg granitowy Totmesa III, stanowiący zabytek unikalny. Wykopaliska były prowadzone w latach 1961—1968. Stały się one punktem wyjścia do monograficznego opracowania topografii doliny Deir el Bahari oraz świątyni Totmesa III. Rekonstrukcja świątyni Hatszepsut stanowi również teren naukowych badań archeologów polskich specjalizujących się w sztuce i epigrafice starożytnego Egiptu. Kierownictwo naukowe badań prowadzi prof. dr Kazimierz Michałowski, poszczególne kampanie prac rekonstrukcyjnych prowadził doc. dr hab. L. Dąbrowski, zaś wykopalisk świątyni Totmesa III — dr J. Lipińska.

Posuwając się następnie w dół Nilu i przenosząc do okresu XXVI dynastii, a ściślej faraona Amazisa z VI w. p.n.e., omówimy wykopaliska polskie w Athribis (Tell Atrib), prowadzone od 1957 r. z małymi przerwami spowodowanymi przez wojnę. Odkryto tam założenia fundacyjne monumentalnej budowli świątynnej z depozytem fundacyjnym Amazisa (miniatury narzędzi pracy ze złota i fajansu). Górne warstwy tego stanowiska kryją rozległe ruiny hellenistyczno-rzymskich łaźni z urządzeniami wodociągowymi oraz baterią pieców do wypalania wapna na budowę (okres rzymski). Na innym odcinku tego samego stanowiska odkryto łaźnie rzymskie przebudowane w okresie koptyjskim. Wśród znalezisk tego odcinka należy wymienić kapitele kolumn zdobione pozłotką, co jest zgodne z arabskim przekazem literackim dotyczącym bazyliki chrześcijańskiej w Athri-

bis. Zabytki uzyskane drogą partażu w poszczególnych kampaniach wzbogacają zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie. Wykopaliska te stały się punktem wyjścia do licznych rozpraw z dziedziny architektury egipskiej epoki późnej, kultury materialnej egipsko-rzymskiej oraz plastyki egipskiej okresu ptolemejskiego. Badaniami kieruje prof. dr K. Michałowski. Poszczególne kampanie prowadziły E. Dąbrowska-Smektała i B. Ruszczyc.

W 1958 r. polskiej ekipie archeologicznej pod kierunkiem prof. dra K. Michałowskiego powierzyło Egipskie Ministerstwo Kultury prospekcję archeologiczną Nubii w celu ustalenia i zorganizowania akcji ratunkowej przed zalewem spowodowanym budową Wielkiej Tamy. W wyniku tej prospekcji polska misja archeologiczna 1960 r. i 1961 r. przeprowadziła demontaż dwóch świątyń egipskich w Tafa i w Dabot. Świątynia w Dabot pochodziła z epoki ptolemejskiej. Krótkie, lecz intensywne prace wykopaliskowe pozwoliły jednak ustalić, że w miejscowości tej wznosiła się również świątynia z okresu Seti II z XIX dynastii (schyłek XIII w.).

Druga, mniejsza z demontowanych świątyń wznosiła się w Tafa. Najpoważniejszym niewątpliwie zadaniem ekip ratowniczych w Górnym Egipcie było ocalenie od zalewu i udostępnienie największego „cudu” architektury egipskiej, jakim były dwie skalne świątynie Ramzesa II i Nefertari w Abu Simbel. Polski projekt ratowania świątyń w Abu Simbel był jednym z zaledwie kilku zgłoszonych. Nie został on ostatecznie zrealizowany, lecz kierownictwo całej akcji i realizację przyjętego projektu szwedzkiego zlecił rząd egipski i Unesco międzynarodowemu komitetowi pod przewodnictwem prof. dra K. Michałowskiego. Jak wiadomo, prace te zostały w zasadzie zakończone w 1968 r.

Powracając do wykopalisk nie ratunkowych, lecz prowadzonych w Egipcie w normalnym trybie wypada w kolejności chronologicznej omówić stanowisko w samej Aleksandrii, tzn. Kom el Dikka, gdzie po raz drugi zaledwie oddano obcej misji koncesję wykopaliskową. Znajdują się tam zabytki okresu hellenistycznego, rzymskiego, bizantyjskiego i arabskiego. Największym odkryciem na tym stanowisku była niewątpliwie doskonale zachowana budowla teatralna, wykazująca ślady wielokrotnej przebudowy, istniejąca prawdopodobnie od II do X w. n.e. Teatr ten będzie zrekonstruowany w formie z III—IV w., kiedy widownia jego przybrała kształt podkowy zwieńczonej łozami. Na Kom el Dikka odkryto również rozległe termy rzymskie, zapewne powiązane z teatrem, a także cysterny na wodę oraz mniejszą łazienkę stanowiącą część zabudowy mieszkalnej. W okresie bizantyjskim budynek teatralny pełnił zapewne rolę sali zgromadzeń wiernych. Warstwa arabska zawiera nekropole wielopoziomową. Mozaiki, monety, ceramika i fragmenty rzeźb, wśród nich wspaniale zachowana piękna głowa bogini (rzymska kopia wg oryginału z IV w.) stanowią zespół zabytków ruchomych niezwykle cennych dla historycznej interpretacji tego stanowiska. Wykopaliska w Aleksandrii pozwoliły na badania topografii miasta, prace naukowe

w zakresie archeologii arabskiej, prace specjalistyczne nad architekturą teatralną, jak również stratygraficzne opracowanie ceramiki grecko-rzymskiej. Rekonstrukcją kierowali kolejno inż. arch. A. Ostrasz i W. Kołłątaj.

Pozostając na kontynencie afrykańskim wypada w kolejności chronologicznej omówić jedno z największych w skali światowej odkryć dwudziestopięciolecia, a mianowicie odnalezienie, w ramach akcji ratowniczej w Nubii, katedry w Pachoras i ocalenie w ten sposób jej malowideł ściennych, czyli fresków z Faras. Wykopaliska doprowadziły również do odkrycia pałacu władców Nobadii, a pod nim prawdopodobnie najstarszego kościoła chrześcijańskiego w Nubii z V w. Prowadził wykopaliska prof. dr K. Michałowski w latach 1961—1964, jedną zaś kampanię — dr M. Marciniak. Wielki Kościół Katedralny, ukryty pod murami arabskiej cytadeli, był wzniesiony w 707 r., a następnie, przebudowany kilkakrotnie, trwał po schyłek XII w. Dzięki umiejętnym zabiegom konserwatorskim udało się zdjąć ze ścian skazanej na zalanie świątyni nie tylko najmłodszą warstwę malowideł ściennych, którymi kościół był niezmiernie bogato ozdobiony, lecz także warstwy starsze, z X/IX i VIII w., różniące się od siebie gamą barw i stylem malarzkim. W ten sposób można było uzupełnić poważną lukę w historii malarstwa wczesnobizantyńskiego i późnoantycznego, gdyż do tego okresu materiałów jest w ogóle niewiele, zaś z terenu Nubii nie było ich dotychczas zupełnie. Niezwykle dokładne datowanie można było uzyskać przede wszystkim dzięki bardzo obfitym znaleziskom epigraficznym, a to: inskrypcjom typu grafiki i *dipinti*, stelom z epitafiami, jak również inskrypcjom innego typu (np. stela fundacyjna, lista biskupów Pachoras). Inskrypcje te, w językach greckim i koptyjskim, starannie zbadane i skonfrontowane z zabytkami architektury, malarstwa i rzeźby, jak również ceramiki pozwoliły na monograficzne opracowanie historii jednej ze stolic starożytniej Nubii.

Wykopaliska polskie w Starej Dongoli, innej nubijskiej stolicy, prowadzi się od 1964 r. pod naukowym kierownictwem prof. dra K. Michałowskiego. Ostatnie cztery kampanie prowadził dr S. Jakobielski. Znaleziono tam ślady osadnictwa w okresie prehistorycznym, jak również zabytki z okresu XXV dynastii (VII w. p.n.e.). Jednakże, podobnie jak poprzednie, wykopaliska te są poświęcone przede wszystkim okresowi wczesnego chrześcijaństwa, pomiędzy VI a XIV w. Z tej epoki odkryto dotychczas trzy kościoły: Stary Kościół z VI—VII w., Kościół o Granitowych Kolumnach z końca VII w. oraz Kościół w Planie Krzyża stanowiący jeden z nielicznych w Nubii zabytków budownictwa o założeniach centralnych.

Opuszczając Egipt przechodzimy do omówienia wykopalisk polskich w Syrii. Począwszy od 1959 r. prowadzi prof. dr K. Michałowski wykopaliska w Palmyrze. Poszczególne kampanie prowadziły prof. dr M. Bernhard i doc. dr A. Sadurska. Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze otrzymała w Palmyrze dwa stanowiska: Dolinę Grobów i Obóz Dioklecjana. Wykopaliska w Dolinie Gro-

bów prowadzono w latach 1959—1962, następnie zaś badania te nabrały charakteru powierzchniowego, który okazał się nie mniej owocny w aspekcie naukowo-badawczym. Dzięki wykopaliskom odsłonięto kilka grobowców z połowy II w. n.e. różnych typów, ustalono nową typologię i chronologię grobowców palmyreńskich, jak również dostarczono cennego materiału zabytkowego do historii palmyreńskiej rzeźby sepulkralnej, w tym szereg zabytków unikalnych. Wyniki wykopalisk pozwoliły też na pewne wnioski natury historycznej, dotyczące dziejów społeczeństwa Palmyry w II w. n.e. W Obozie Dioklejana odsłonięto oś Wschód—Zachód z Bramą Pretorską, Drogą Pretorską, Tetrapylonem oraz całym zespołem principów, a więc: bramą, forum, latryną i arsenałem oraz monumentalnym *praetorium*. Badania stratygraficzne pozwoliły wykryć wcześniejsze fazy zabudowy tej dzielnicy, z I i II—III w., kiedy był to niewątpliwie teren sanktuarium Bóstwa Nienazwanego. Wykopaliska te są szczególnie ważne dla dydaktyki i prac teoretycznych. Na ich podstawie powstało wiele opracowań monograficznych z zakresu architektury i rzeźby o wielkim znaczeniu dla dalszych badań sztuki Palmyry i Rzymu.

Wykopaliska na Cyprze w Nea Paphos prowadzi, pod naukowym kierownictwem prof. dra K. Michałowskiego, A. Daszewski od 1965 r. Wykopaliska stratygraficzne pozwoliły na stwierdzenie urbanizacji Nea Paphos od IV w. p.n.e. Odsłonięte budowle pochodzą z okresu ptolemejskiego i rzymskiego, kiedy miasto było stolicą Cypru. Wśród nich jest willa rzymska z II—III w. oraz monumentalna budowla, której zidentyfikowanie nie jest jeszcze możliwe. Do niezwykle cennych znalezisk należy zespół rzeźb hellenistycznych i rzymskich oraz mozaika z przedstawieniem mitu o Labiryncie.

Kolej wreszcie na wykopaliska polskie w basenie Morza Czarnego. W latach 1956—1958 prowadził wykopaliska w Mirmeki na Krymie prof. dr K. Michałowski. Prace były zsynchronizowane z wykopaliskami ekipy leningradzkiego Ermitażu pod kierunkiem prof. dra W. F. Gajdukiewicza. Warstwa rzymska świadczyła w pełni o dekadencji osady w tym czasie. W warstwie hellenistycznej odsłonięto część dzielnicy mieszkalno-handlowej oraz dużą wytwórnię wina z II w. p.n.e. Doskonały stan zachowania wraz z cysternami na wino, prasą, zbiornikami na owoce i systemem kanałów pozwolił na pełne odtworzenie procesu wytwórczego. Specjalnie obficie reprezentowaną kategorią zabytków były stemplowane imadła amfor hellenistycznych, które pozwoliły na dokładne datowanie wykopalisk oraz na rozwinięcie w Polsce nowej dyscypliny, jaką jest epigrafika poświęcona napisom na ceramice.

W 1958 r. prowadzono pod kierunkiem prof. dr Marii Bernhard wykopaliska polskie w Kalos Limem na zachodnim wybrzeżu Krymu. Badania stratygraficzne potwierdziły informacje zawarte w źródłach pisanych o spaleniu miasta na rozkaz Mitrydatesa VI.

Począwszy od 1960 r. prowadzone są wykopaliska polskie w Bułgarii

na terenie starożytnego miasta Novae, pod kierunkiem prof. dra K. Majewskiego. Odsłonięto mury miejskie z basztami i Bramę Zachodnią, jak również oznaczono siatkę ulic miasta. Odsłonięto szereg pomieszczeń z hypokaustami i basenami do kąpieli.

W zakończeniu tej części sprawozdania pragnę z całym naciskiem podkreślić, że celowo poświęciłam tak wiele miejsca badaniom naukowym w terenie, czyli wykopaliskom archeologicznym. W przeciwieństwie bowiem do innych dyscyplin z zakresu nauk o kulturze antycznej trwałym wkładem archeologa jest nie tylko publikacja, lecz należycie, w sposób naukowy zbadane i zakonserwowane stanowisko, jak również odpowiednio zabezpieczone zabytki. Innymi słowy, równie ważnym dorobkiem, może nawet trwalszym, niż to, co archeolog napisał, jest to, co odsłonił i uratował w ten sposób dla historii. Nawet wtedy, gdy zdeaktualizują się rozprawy i monografie napisane w latach 1945—1969 przez archeologów śródziemnomorskich w Polsce, co niewątpliwie nastąpić musi, jak w całej humanistyce, w ciągu lat kilkudziesięciu, to trwałym, a może nawet wiecznotrwałym osiągnięciem i śladem działalności pozostaną świątynie w Deir el Bahari i kościoły w Dongoli, palmyreńskie grobowce i principia Obozu Dioklecjana, teatr w Aleksandrii, mozaiki z Nea Paphos, mury miasta Novae, wytwórnia wina w Mirmeki i przede wszystkim zespół malowideł ściennych z katedry zatopionego Faras.

Praca naukowo-badawcza katedr uniwersyteckich, a właściwie jedynej działającej bez zakłóceń przez całe dwudziestopięciolecie Katedry Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem prof. dra K. Michałowskiego, jest ściśle powiązana z działalnością dydaktyczną. Prace własne pracowników naukowych Katedry dostarczają tematyki do wykładów monograficznych i kursowych. Ściśle kursowe wykłady stają się punktem wyjścia do opracowań syntetycznych, podręcznikowych i popularnonaukowych. Tematyka prac magisterskich, doktorskich i habilitacyjnych, zwykle powiązana z zespołami oryginalnych zabytków, jest tak dobrana, aby nawet na najniższym szczeblu stanowiły one oryginalny choć skromny wkład do nauki. Tematyka czerpana jest z najpełniejszego zakresu archeologii śródziemnomorskiej, poszerzona o następujące dziedziny: epigrafika grecka, epigrafika łacińska, numizmatyka grecka i rzymska, epigrafika ceramiczna oraz historia i metodologia archeologii śródziemnomorskiej.

Katedra posiada swoje wydawnictwo pod nazwą „Studia Palmyreńskie” poświęcone pracom naukowo-badawczym o tematyce związanej z wykopaliskami Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Palmyrze.

W Katedrze Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego wydano skrypty z dziedziny nauk pomocniczych archeologii oraz z archeologii starożytnego Rzymu. Niezwykle cenną formą działalności zarazem naukowej i dydaktycznej są coroczne wykłady uczonych z wiel-

kich ośrodków zagranicznych. Pobyt tych uczonych daje też możliwość konsultacji zarówno indywidualnych, jak seminaryjnych. Niekiedy organizuje się kilkudniowe sympozja. Tą drogą nawiązano trwałe kontakty z takimi instytucjami, jak Ermitaż w Leningradzie, Ecole Française d'Athènes, American School of Classical Studies w Atenach, Muzeum Luwru, Uniwersytet im. Łomonosowa w Moskwie, Uniwersytet w Leningradzie, Sorbona, Cambridge, Oxford, Edynburg, uniwersytet w Hadze, w Strassburgu, w Berlinie (NRD), w Pradze, Bukareszcie, w Rzymie i in.

Pełną działalność uniwersytecką, poza Katedrą Uniwersytetu Warszawskiego, rozwijała w okresie 25-lecia, choć nie przez cały czas, Katedra Uniwersytetu Jagiellońskiego pod kierunkiem prof. dra S. Gąsiorowskiego, a od 1954 r. — prof. dr M. Bernhard, oraz Katedra Uniwersytetu Wrocławskiego pod kierunkiem prof. dra E. Bulandy, następnie, w okresie 1951—1953, prof. dra K. Majewskiego, w okresie zaś 1953—1962 prof. dr W. Lepik-Kopaczyńskiej. Obecnie pełni ona rolę usługową. Pozostałe katedry archeologii śródziemnomorskiej pełniły działalność przeważnie usługową. Należy tu wymienić Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu (prof. dr S. Parnicki-Pudełko), Uniwersytet Łódzki (prof. dr R. Gostkowski do 1949 r.), Katolicki Uniwersytet Lubelski w Lublinie (prof. dr R. Gostkowski do 1965 r., następnie doc. dr B. Filarska).

Działalność popularyzatorską prowadzi się przede wszystkim przy pomocy środków masowego przekazu, jak radio, telewizja i prasa. Dzięki temu posiada ona zasięg ogólnopolski obejmując całe społeczeństwo. Wiadomą oznaką owej działalności jest społeczny przekrój kandydatów na studia z zakresu archeologii śródziemnomorskiej, są bowiem wśród nich reprezentowane wszystkie warstwy społeczne, przy czym zrozumiała z różnych względów przewaga kandydatów ze środowisk inteligenckich jest procentowo niewielka. Bardzo ważne są też różne formy powszechnego nauczania, jak np. kurs historii sztuki starożytnej w ramach Stołecznego Uniwersytetu Powszechnego TWP lub cykle wykładów organizowane przez Muzeum Narodowe w Warszawie lub PAN. Odrębną formę stanowią pogadanki i prelekcje dla młodzieży szkolnej organizowane przez PTF, wykłady i odczyty poza miastami uniwersyteckimi organizowane przez ZOZ UW. Domeną działalności popularyzatorskiej należącej wyłącznie do Muzeum Narodowego w Warszawie jest organizowanie wystaw objazdowych na różnym szczeblu. Są to zarówno wystawy czasowe w wielkich muzeach miast wojewódzkich (np. we Wrocławiu, Poznaniu, Łodzi, Lublinie), jak i „muzeobusy” oraz wystawy w muzeach regionalnych, docierające do miasteczek, a nawet wiejskich szkół. Niewątpliwie ważną rolę popularyzatorską pełni stałe omawianie naszych osiągnięć w prasie codziennej, w periodykach. Te ostatnie, dzięki ilustrowaniu artykułów, są szczególnie ważne, a zasięg ich jest szerszy od zasięgu TV. Wreszcie artykuły w czasopiśmie popularnonaukowych oraz popularnonaukowe monografie stanowią formę popularyzacji na najwyższym szczeblu. Książki

popularnonaukowe z dziedziny archeologii śródziemnomorskiej obejmują w 25-leciu wszystkie niemal dziedziny tej dyscypliny od egiptologii, poprzez archeologię starożytnego Wschodu oraz Grecji i Rzymu. Wśród czasopism fachowych lub używających swych łamów wymienić należy następujące czasopisma: „Filomata”, „Meander”, „Z otchłani wieków”, „Problemy”, „Wiedza i Życie” oraz „Mówią wieki”.

Odrębną formą działalności jest to, co nazwałabym eksportem polskiej archeologii śródziemnomorskiej. Należą do niej wykłady i odczyty za granicą, np.: prof. dra K. Michałowskiego na uniwersytetach Leningradu i Moskwy, Paryża i Berlina, w Lipsku, Halle, Essen, Hadze, w Oxfordzie, Cambridge, Liverpoolu, Edynburgu, Durham, w Atenach, w Rzymie, w USA, w Bukareszcie, Pradze czeskiej; wykłady prof. dr Marii Bernhard w WRL i na uniwersytetach francuskich; film barwny, nakręcony w NRF, poświęcony wykopaliskom polskim w Faras, z komentarzem wygłoszonym przez prof. dra K. Michałowskiego; artykuły o odkryciach dokonanych przez naszych archeologów w „Sunday Times”, „Illustrated London News”, „Archaeology”, „Archeologia — Paris” i wielu innych periodykach; i wreszcie chyba najważniejszy przejaw owej działalności — wędrująca po stolicach Europy wielka wystawa fresków z Faras (Haga, Wiedeń, Zurych, Essen).

Pozostaje nam teraz omówić, oczywiście ograniczając się jedynie do pozycji zasadniczych w sposób najbardziej ogólny, dorobek publikowany. Ponieważ wielokrotnie w publikacjach zaciera się podział pomiędzy popularyzacją i dydaktyką, a nawet czasami pomiędzy pracą naukową i popularnonaukową, przeto podaję go w układzie rzeczowym, a dopiero jako kryterium podporządkowane stosuję podział formalny.

W zakresie nauk o starożytnym Egipcie opracowano zarówno zabytki sztuki i kultury materialnej, jak i literatury.

Ukoronowaniem dotychczasowej działalności naukowo-badawczej i dydaktycznej prof. dra K. Michałowskiego w tej dziedzinie jest jego monumentalne dzieło o sztuce starożytnego Egiptu, wydane w językach francuskim, angielskim, niemieckim i hiszpańskim. Popularnonaukowe, syntetyczne ujęcie tego tematu opublikował on wcześniej w języku polskim. Obie te pozycje zostały poprzedzone przez liczne rozprawy szczegółowe dotyczące sztuki starożytnego Egiptu, a zwłaszcza kanonu w architekturze i rzeźbie. Do tej dziedziny twórczości uczonego należy również jeden z fascykułów publikacji o wykopaliskach polsko-francuskich w Edfu, a mianowicie katalog zabytków. Jego zainteresowania sztuką późnoegipską, tj. koptyjską i wczesnochrześcijańską, w Egipcie i Nubii znalazły swój wyraz w szczegółowych publikacjach o wynikach wykopalisk w Faras oraz w opracowaniach syntetycznych tychże, jak również o malowidłach w Faras¹.

¹ Są to następujące publikacje prof. Kazimierza Michałowskiego: *L'Art de l'Ancienne Égypte*, Paris 1968; *Aegypten. Kunst und Kultur*, Leipzig—Basel—

Należy dalej wymienić publikacje o zabytkach, przekłady i monografie wydawane w latach 1946—1959 przez nie żyjącego już dzisiaj dra Tadeusza Andrzejewskiego. Dotyczyły one papirusów egipskich w Polsce, malowideł sepulkralnych w Dolinie Królów oraz prozy i poezji egipskiej. Syntetyczne opracowanie *Starożytny Egipt* tegoż autora służyło zarazem jako podręcznik uniwersytecki i praca popularnonaukowa².

Dorobek naukowy młodszej generacji ogranicza się z natury rzeczy do rozpraw, artykułów bądź dysertacji. Należy tu wymienić prace dotyczące zabytków sztuki egipskiej w zbiorach polskich B. Ruszczyc, J. Lipińskiej, I. Pomorskiej, E. Kalinowskiej-Lorentz, K. Kołodziejczyk, M. Marciniaka, J. Ostrowskiego. Dotyczą one egipskiej drobnej plastyki figuralnej, ceramiki, naczyń kamiennych, wyrobów plecionych, sarkofagów, a wreszcie portretów fajumskich w zbiorach polskich³. Wykopaliska w Deir el Bahari stały się punktem wyjścia rozpraw J. Lipińskiej na temat topografii historycznej doliny oraz świątyni Totmesa III. Jest ona też autorką popularnej książeczki o tematyce egiptologicznej. Inskrypcjom hieroglificznym poświęcone są opracowania M. Marciniaka, zaś inskrypcjom i papirusom koptyjskim rozprawy S. Jakobielskiego. Pewną kategorię zabytków koptyjskich opracował M. Rodziewicz⁴. Monografię dziejów domu mieszkalnego w Egipcie ptolemejskim opracowała M. Nowicka⁵.

Kulturze egejskiej poświęcili opracowania syntetyczne i popularnonaukowe K. Majewski i L. Press, rozprawy zaś monograficzne ciż sami oraz B. Rutkowski⁶.

Wien 1969; *The Art of Ancient Egypt*, New York 1969; jw., London 1969; *Arte dell'Egitto*, Barcelona 1969; *Nie tylko Piramidy... Sztuka Dawnego Egiptu*, Warszawa 1966; *Tell Edfou. 1939. Fouilles franco-polonaises*. Ch. III. *La ville ancienne à l'époque gréco-romaine et copte*. Ch. IV (avec Ch. Desroches). *Catalogue des objets*, Le Caire 1950; *Faras. Fouilles polonaises*. 1961, Warszawa 1962; *Faras: Fouilles polonaises*. 1961—1962, Warszawa 1963; *Faras. Die Kathedrale aus dem Wustensand*, Zurich 1967; *Faras, centre artistique de la Nubie Chrétienne*, Leiden 1966; poza tym opracowania wykopalisk polskich w Egipcie: *Rapport sur la prospection du terrain dans la région de la mosquée de Nabi Daniel*. 1958, „Bulletin de la Faculté de Droit à l'Université d'Alexandrie”, 12, 1958, s. 37—43; *Polska ekspedycja archeologiczna w Nubii*, „Nauka Polska”, 7, 1959, s. 121—178; *Les fouilles polonaises à Tell Atrib*. 1957—59, ASAE, 57, 1962, s. 49—66; jw., 1961, ASAE, 58, 1964, s. 235—244; jw., 1962, ASAE, 58, 1964, s. 245—254.

² T. Andrzejewski, *Księga umarłych piastunki Kai*, Warszawa 1951; tenże, *Księga umarłych kapłana pisarza Neferhotep*, Kraków 1951; tenże, *Le papyrus mythologique de Te Hem En Mout*, Warszawa 1959; tenże, *Ostraka demotyczne z Edfu*, RMNW, 2, 1957, s. 139—150; tenże, *Dusze boga Re*, Warszawa 1967; tenże, *Pieśni rozweselające serce*, Warszawa 1963; tenże, *Opowiadania egipskie*, Warszawa 1958; tenże, *Starożytny Egipt*, Warszawa 1952; tenże, w pośmiertnej puściźnie nie opublikowana monografia malowideł ściennych grobowca Ramzesa III w Dolinie Królów.

³ B. Ruszczyc, *Grobowiec dostojnika Izi*, RMNW, 3, 1958, s. 53—74, 545—548; J. Lipińska, *Skarabeusze egipskie w zbiorach MN w Warszawie i MN w Krakowie*, RMNW, 4, 1959, s. 39—88; I. Pomorska, *Kartonaż z Muzeum Narodowego*

Sztuka grecka stanowi obok egipskiej domenę zainteresowań K. Michałowskiego. Ich wyrazem są powojenne rozszerzone i zmienione dwa kolejne wydania monografii Delf; monografia ta jest w rzeczywistości zarysem dziejów sztuki greckiej, zwłaszcza rzeźby i architektury. Niezmiernie cenne materiały do poznania kultury materialnej okresu hellenistycznego zawiera publikacja wykopalisk w Mirmeki. Z rozpraw szczegółowych niewątpliwie najcenniejsza dotyczy kanonu architektury greckiej. Wymienimy wreszcie opracowania popularnonaukowe tegoż autora, dotyczące greckiej techniki, mechaniki, górnictwa i hutnictwa⁷.

Kulturze materialnej starożytnej Grecji poświęcony jest album pod redakcją K. Majewskiego⁸.

Greckie wyroby ceramiczne i greckie malarstwo wazowe stanowią przedmiot wieloletniej pracy naukowej M. L. Bernhard. Poświęciła ona tym dziedzinom monograficzne opracowanie greckich lampek oliwnych (w oparciu o oryginalne zabytki w zbiorach polskich), pięć kolejnych tomów „Corpus Vasorum Antiquorum”, stanowiących łącznie opracowanie bardzo bogatego zbioru waz greckich w Muzeum Narodowym w Warszawie oraz ogólną syntezę pełniącą zarazem rolę podręcznika dla studentów⁹.

Technologii ceramiki greckiej poświęcona jest rozprawa J. Ziomeckiego¹⁰.

Opracowanie syntetyczne budownictwa greckiego oraz historia agory stanowią przedmiot dwóch książek S. Parnickiego-Pudelko, który napisał też popularnonaukową książkę poświęconą Olimpiii¹¹.

Szereg teoretycznych rozpraw, dotyczących malarstwa greckiego, pióra W. Lepik-Kopaczyńskiej (zmarłej) uwieńczony został syntetycznym opracowaniem w języku niemieckim oraz monografią Apellesa. Autorka inte-

w Warszawie, RMNW, 7, 1963, s. 53—71; taż, *Uszebtî w zbiorach polskich Muzeum Narodowego w Warszawie, Muzeum Narodowego w Krakowie i dawnej kolekcji gołuchowskiej*, RMNW, 4, 1959, s. 93—173; E. Kalinowska-Habdas-Lorentz, *Ceramika koptyjska z Edfu*, RMNW, 2, 1957, s. 253—277; K. Kołodziejczyk, *Plecioniaki staroegipskie w Muzeum Narodowym w Warszawie*, RMNW, 7, 1963, s. 75—107; M. Marciniak, *Cervueil anthropoïde de Horus-Thot au Musée National de Varsovie*, BIFAO, 62, 1964, s. 87—101; J. Ostrowski, *Portret fajumski ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*, RMNW, 10, 1966, s. 13—21.

⁴ J. Lipińska, *Raporty z wykopalisk. Katalog zabytków. Rozprawy dotyczące świątyni Tutmosisa III w Deir el Bahari*, ASAE, 59, 1966, s. 63—98; jw., 60, 1968, s. 139—212; jw., JEA, 53, 1967, s. 25—33; taż, *500 zagadek z Egiptu starożytnego*, Warszawa 1969; M. Marciniak, *Inscriptions hiéroglyphiques*; K. Michałowski, *Faras I*, s. 2573; jw., *II*, s. 16—38; K. Jakobielski, *Inscriptions chrétiennes. Faras II*, s. 163—201; tenże, *La liste des évêques de Pakhoras*, „Études et Travaux”, 1, 1966, s. 151—170; M. Rodziewicz, *Terakotowe kraty okienne z Faras*, RMNW, 11, 1967, s. 143—172.

⁵ M. Nowicka, *La maison privée dans l’Égypte ptolémaïque*, Wrocław 1969.

⁶ K. Majewski, *Knossos i Mykeny*, Warszawa 1948; tenże, *Kreta, Hellada, Cyklady*, Warszawa 1963; tenże, *La question du mode de production asiatique dans la civilisation égéenne à la lumière des sources archéologiques*, Wrocław 1969;

resowała się także architekturą grecką, co znalazło wyraz w rozprawie o projektowaniu teatrów greckich¹².

Wspomnijmy także nie wydrukowaną dotychczas puściznę po zmarłej M. Ruxer, która pozostawiła drugi tom monumentalnej publikacji o naczyniach greckich.

Omawiając publikacje z zakresu greckiej kultury materialnej należy wspomnieć monografię wyrobów z drewna oraz opracowania zabytków z drewna w zbiorach Luwru i Ermitażu pióra A. Wąsowicz¹³, jak również rozprawki E. Rodziewicz dotyczące wyrobów z kości. Zabytki greckiej kultury materialnej i drobnej plastyki figuralnej, wykonane w brązie, opracowała W. Marciniak-Ciężkowska-Zdrojewska, zaś także zabytki w ołowiu — B. Gąssowska¹⁴.

Prace Z. Sztetyłło dotyczą pogranicza historii sztuki i epigrafiki w zakresie inskrypcji na wyrobach ceramicznych. Jej pióra jest również pierwszy w języku polskim zarys tej dziedziny epigrafiki, przeznaczony dla studentów¹⁵.

Pogranicza historii hellenistyczno-rzymskiej sztuki sepulkralnej i epigrafiki greckiej dotyczy temat rozprawy J. Kubińskiej, zaś numizmatyce greckiej poświęcone są monografie A. Krzyżanowskiej i S. Skowronka¹⁶.

Bardzo szeroko reprezentowana jest w dorobku dwudziestopięciolecia rzymska sztuka i kultura materialna.

Obu tym dziedzinom poświęcił swoje ostatnie przed śmiercią prace S. Gąsiorowski, dając kolejno opracowanie zabytków malarstwa rzym-

L. Press, *Budownictwo egejskie*, Wrocław 1964; taż, *Architektura w ikonografii przedgreckiej*, Wrocław 1967; B. Rutkowski, *Larnaksy egejskie*, Wrocław 1966.

⁷ K. Michałowski, *Delfy*, wyd. II, Warszawa 1949; jw., wyd. III, Warszawa 1959; tenże, *Akropol*, Warszawa 1964; tenże, *Mirmeki I*, Warszawa 1958; tenże, *Zagadnienia realizmu w architekturze greckiej*. Tryglif, „Archeologia”, 5, 1952—1953, s. 1—34; tenże, *Praca górnika i hutnika w starożytnej Grecji*, Warszawa 1949; tenże, *Mechanika grecka*, Warszawa 1952; tenże, *Technika grecka*, Warszawa 1959.

⁸ K. Majewski, S. Kołkówna, E. Konik i in., *Kultura materialna starożytnej Grecji*, Warszawa 1956.

⁹ M. Bernhard, *Lampki starożytne*, Warszawa 1955; taż, CVA, f. 4, Pologne, Warszawa 1960—1963; jw., f. 5, Warszawa 1963; jw., f. 6, Warszawa 1964; jw., f. 7, Warszawa 1968; taż, *Greckie malarstwo wazowe*, Wrocław 1966.

¹⁰ J. Ziomecki, *Pracownie ceramiczne w starożytnej Grecji*, Wrocław 1965.

¹¹ S. Parnicki-Pudełko, *Agora*, Wrocław 1957; tenże, *Budownictwo w starożytnej Grecji*, Wrocław 1962; tenże, *Olimpia i olimpiady*, Poznań 1968.

¹² W. Lepik-Kopaczyńska, *Die Antike Malerei*, Berlin 1963; taż, *Apelles*, Berlin 1962; taż, *Mathematical Planning of Ancient Theatres*, Wrocław 1949.

¹³ A. Wąsowicz, *Obróbka drewna w starożytnej Grecji*, Wrocław 1966; taż, *Objets antiques en bois des collections du Musée du Louvre de Paris*, „Archeologia”, 15, 1964, s. 177—200.

¹⁴ E. Rodziewicz, *Aleksandryjska plakietka z kości słoniowej*, RMNW, 9, 1965, s. 119—129; taż, *Small Greek Ivory Heads as Furniture Decoration*, „Études et Travaux”, 2, 1968, s. 257—266; W. Ciężkowska-Marciniak, *Antyczne erwota*

skiego w Muzeum Czartoryskich w Krakowie oraz teoretyczne rozprawy dotyczące rzymskiej kultury materialnej¹⁷.

Pompei poświęcona jest wyczerpująca monografia pióra R. Gostkowskiego (zmarłego), stanowiąca zarazem doskonały materiał dydaktyczny¹⁸.

Monumentalna pięciotomowa publikacja wykopalisk polskich w Palmyrze stanowi cenny wkład do historii rzymskiej sztuki i kultury materialnej w prowincjach wschodnich cesarstwa. Dwa monograficzne opracowania popularnonaukowe poświęcone Palmyrze napisali *respective* K. Michałowski i A. Sadurska¹⁹.

Wkład A. Sadurskiej do archeologii rzymskiej polega na ogólnym, popularnonaukowym opracowaniu sztuki rzymskiej, jak również na jej opracowaniu podręcznikowym, obejmującym na razie okres od VIII w. p.n.e. do epoki Augusta włącznie. Naukowymi monografiami rzymskiej rzeźby i epigrafiki są publikacje o inskrybowanych zabytkach Muzeum Narodowego w Warszawie oraz *corpus* tabliczek iliońskich²⁰.

Prace naukowo-badawcze K. Majewskiego dotyczą importów rzymskich w Polsce i na ziemiach słowiańskich. Należy też wymienić popularnonaukowy zarys kultury rzymskiej w Bułgarii²¹.

Specjalnej kategorii importów, a mianowicie naczyń *terra sigillata*, poświęcona jest rozprawa B. Rutkowskiego²².

Liczne szkła rzymskie w zbiorach polskich stały się podstawą do monograficznego opracowania przez B. Filarską zarówno naczyń szklanych, jak i innych wyrobów z tego materiału. Autorka ta poświęciła również monografię i kilka rozpraw architektonicznym ornamentom w Palmyrze²³.

brazowe, RMNW, 3, 1958, s. 77—102; *taż*, *Fragmenty greckich luster stojących w Muzeum Narodowym w Warszawie*, RMNW, 9, 1965, s. 55—82; *taż*, *Fragmenty luster pudełkowych*, RMNW, 11, 1967, s. 67—88; *taż*, *Alexandrian an Statuette of Eros*, „*Études et Travaux*”, 2, 1938, s. 243—255; B. Gąssowska, *Wota ołowiane z sanktuariów spartańskich w Muzeum Narodowym w Warszawie*, RMNW, 3, 1958, s. 105—143.

¹⁵ Z. Sztetyło, *Przedstawienia figuralne na stemplach z polskich wykopalisk*, RMNW, 7, 1963, s. 185—209; *taż*, *Stemplowane imadła amfor. Pamiętnik wystawy zabytków z wykopalisk w Mirmeki w 1957 r.*, Warszawa 1959, s. 70—104; *taż*, *Stemple greckich amfor i ceramicznych materiałów budowlanych*, Warszawa 1962.

¹⁶ J. Kubińska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions de l'Asie Mineure*, Warszawa 1958; A. Krzyżanowska, *Ikonomia rodziny Sewerów na monetach rzymskich jako wyraz sztuki rzymskiej na przełomie II i III w.*, RMNW, 2, 1957, s. 175—251; *taż*, *Monety Antiochii Pizydyjskiej*, RMNW, 4, 1959, s. 239—280; *taż*, *Pamiętnik wystawy zabytków z wykopalisk w Mirmeki w 1957 r.*, Warszawa 1959, s. 124—146; *taż*, *Les monnaies de Gordien III frappées à Colonia Caesarea Antioche*, „*Wiadomości Numizmatyczne*”, 1961, s. 69—84; S. Skowronek, *On the Problems of the Alexandrian Mints*, Warszawa 1967.

¹⁷ S. Gąsiorowski, *Malarstwo starożytne w zbiorach Czartoryskich w Krakowie*, Kraków 1952; *tenże*, *Tradycyjne i nowe elementy w kulturze materialnej Cesarstwa Rzymskiego*, „*Archeologia*”, 7, 1955, s. 12—57.

¹⁸ R. Gostkowski, *Pompeje*, Lublin 1954.

Wyłącznie rzeźbie, architekturze i epigrafice palmyreńskiej poświęcone są rozprawy M. Gawlikowskiego, zaś architekturze palmyreńskiej — E. Makowieckiej²⁴.

Zabytki sztuki etruskiej i rzymskiej w zbiorach polskich stały się punktem wyjścia do opracowań W. Dobrowolskiego, Z. Kissa, H. Stefańskiej, M. Rodziewicz²⁵. Mozaiki rzymskie stanowią przedmiot popularnych artykułów J. Czarnieckiej²⁶. Z pogranicza historii rzymskiej rzeźby i religii są opracowania mitu o Tarpei, jak również genezy *tropaeum*. Z. Gansiniec, która napisała też popularnonaukową pracę poświęconą Olbii oraz drugą — powstaniu niewolników²⁷.

Ogólny zarys całokształtu sztuki starożytnej: egipskiej, greckiej i rzymskiej zawiera wydawnictwo poświęcone przede wszystkim zabytkom tej sztuki w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie, pióra K. Michałowskiego²⁸.

Historię archeologii klasycznej w Polsce zajmował się S. Gąsiorowski²⁹, E. Bulanda i J. Kulczycki³⁰. Materiały bibliograficzne były publikowane przez S. Kołkównę³¹.

W zakończeniu części sprawozdawczej należy wymienić nazwiska tych, którzy odeszli, przypominając, że wkładu całego życia nie ocenia się tylko liczbą zadrukowanych stron. Nieraz są to *imponderabilia* zupełnie niewymierne, a przecież jakże ważne zwłaszcza w zakresie dydaktyki i pedagogiki. W okresie dwudziestopięciolecia zmarli: prof. dr Stanisław Gąsiorowski, dr Irena Szeligowska, doc. dr Jerzy Pilecki z Uniwersytetu Jagiello-

¹⁹ K. Michałowski, *Palmyre. Fouilles polonaises*, t. I—V, Warszawa 1960—1966; tenże, *Palmyra*, Warszawa—Wien—Leipzig—München 1968; A. Sadurska, *Palmyra — narzeczona pustyni*, Warszawa 1968.

²⁰ A. Sadurska, *W cieniu Panteonu*, Warszawa 1965; taż, *Archeologia starożytnego Rzymu*, cz. I—III, Warszawa 1965—1969; taż, *Inscriptions latines et monuments funéraires romains au Musée National de Varsovie*, Warszawa 1953; taż, *Les tables iliaques*, Warszawa 1964.

²¹ K. Majewski, *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*, Wrocław 1949; tenże, *Importy rzymskie w Polsce*, Warszawa 1960; tenże, *Kultura rzymska w Bułgarii*, Wrocław 1969.

²² B. Rutkowski, *Terra sigillata znaleziona w Polsce*, Wrocław 1960.

²³ B. Filarska, *Szkła starożytne. Katalog naczyń*, Warszawa 1952; taż, *Szkła starożytne, starożytne ozdoby i elementy dekoracji w szkłe*, Warszawa 1962; taż, *Studia nad dekoracjami architektonicznymi Palmyry*, Warszawa 1967.

²⁴ M. Gawlikowski, *Problem ikonografii kapłanów palmyreńskich*, „Studia Palmyreńskie”, 1, 1966, s. 74—94; E. Makowiecka, *Rzymskie bramy miejskie w Syrii*, „Studia Palmyreńskie”, 1, 1966, s. 20—48.

²⁵ M. Rodziewicz, *Asklepios i Herakles w Muzeum Narodowym w Warszawie. Problemy redukcji skali kopii rzymskich*, RMNW, 9, 1965, s. 139—160; Z. Kiss, *Un portrait d'enfant néronien du Musée Nationale de Varsovie*, „Études et Travaux”, 2, 1968, s. 277—284; tenże, *Dionysos enfant sur une panthere*, tamże, s. 267—276; tenże, *Rzymski portret chłopca ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*, RMNW, 11, 1967, s. 89—95; H. Stefańska, *Fragment sarkofagu ze sceną zaślubin z Muzeum Narodowego w Warszawie*, RMNW, 11, 1967, s. 107—120; W. Dobrowol-

łońskiego, prof. dr Mieczysława Ruxer z Uniwersytetu Adama Mickiewicza, prof. dr Edmund Bulanda z Uniwersytetu Wrocławskiego, prof. dr Rajmund Gostkowski z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, dr Tadeusz Andrzejewski z Uniwersytetu Warszawskiego.

*

Po części sprawozdawczej należy omówić konkretne perspektywy dalszego rozwoju naszej dyscypliny w najbliższej przyszłości. Wybiegać bowiem bardzo daleko w przyszłość byłoby trudno ze względu na dynamikę archeologii śródziemnomorskiej i, co za tym idzie, trudne do przewidzenia jej przekształcenia. Stojąc jednak na gruncie *status quo* można przewidzieć, że Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze będzie kontynuowała swoją działalność prowadząc wykopaliska na następujących stanowiskach:

1. Deir el Bahari — świątynia Totmesa III i rekonstrukcja świątyni Hatszepsut.

2. Tell Atrib — budowle rzymskie i koptyjskie.

3. Aleksandria — Kom el Dikka, rekonstrukcja teatru, kontynuowanie wykopalisk w termach, ukończenie wykopalisk na całym stanowisku i utworzenie tzw. *zona monumentale*.

4. Stara Dongola — Kościół Na Planie Krzyża i dalsze zabytki miasta.

5. Palmyra — zachodnia dzielnica miasta i Doliny Grobów.

6. Cypr — Nea Paphos: wille rzymskie i budowla miejska, ze zwróceniem szczególnej uwagi na mozaiki i rzeźby.

Już w najbliższym sezonie wykopaliskowym rozpoczną nowe wykopaliska w Naga w Sudanie połączone ekspedycje polska i NRD. Można przy-

ski, *Lustro etruskie z przedstawieniem Heleny Turan i Dioskurów*, RMNW, 9, 1965, s. 83, 92; tenże, *Etruskie czary z buccero o przedzielnym wnętrzu*, RMNW, 11, 1967, s. 53—66; tenże, *Le miroir étrusque classique*, „Études et Travaux”, 3, 1969, s. 81—91.

²⁶ J. Czarniecka, *Mozaika w Grecji i Rzymie*, „Filomata” 1962, s. 298—308; taż, *Przedstawienia ludzi wybitnych na monetach*, tamże, 1963, s. 8—26.

²⁷ Z. Gansiniec, *Tarpeia. The Making of a Myth*, Vratislaviae 1949; taż, *Geneza trojaionu*, Warszawa 1955; taż, *Powstania niewolników rzymskich*, Kraków 1965; taż, *Olbia*, Kraków 1962.

²⁸ K. Michałowski, *Zbiory sztuki starożytnej*, Warszawa 1949; tenże, *Sztuka starożytna*, Warszawa 1955.

²⁹ S. Gąsiorowski, *Badania polskie nad sztuką starożytną*, Kraków 1948.

³⁰ E. Bulanda, *Archeologia klasyczna*, „Archeologia”, 1, 1947, s. 7—42; J. Kulczycki, *Założenia teoretyczne historii kultury materialnej*, „Kwartalnik HKM”, 3, 1955, s. 519—562; tenże, *Zagadnienie systematyki kryteriów periodyzacji*, „Kwartalnik Historyczny”, 62, 1955, s. 126—158.

³¹ S. Kólkówna, *Materiały do bibliografii archeologii śródziemnomorskiej w Polsce. 1951—1960*, Wrocław 1965; jw., 1961—1965, Wrocław 1968; jw., 1966—1967, Wrocław 1969; także K. Majewski, H. Bitner, jw., 1800—1950, Warszawa 1952; Z. Skulimowska, W. Ziomecki, jw., cz. II, Warszawa 1960.

puszczać, że dadzą one bardzo interesujące wyniki w zakresie historii Nubii okresu meroickiego.

Kontynuowana będzie działalność wydawnicza w następujących seriach: „Travaux du Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences” (monografie) z periodycznie wydawanymi „Etudes et Travaux” (zbiory rozpraw), „Archeologia”, „Studia Palmyreńskie” i „Bibliotheca Antiqua”. Kontynuowane będą następujące serie książkowe: K. Michałowski, *Palmyre. Fouilles polonaises*; M. L. Bernhard, *Corpus Vasorum Antiquorum*. Rozpoczęte zostaną nowe wydawnictwa seryjne o charakterze korpusów, inicjowane przez Association Internationale d'Archéologie Classique, a mianowicie: *Corpus Signorum Imperii Romani*. Polska oraz *Corpus Vitrorum Antiquorum*. Polska. Jak dalece perspektywy te są realne, niech świadczy fakt, że zinwentaryzowane zostały centralnie wszystkie zabytki rzeźby rzymskiej w Polsce, a pierwszy tom korpusu, poświęcony portretom, jest całkowicie gotowy do druku.

Przewidujemy dalej w najbliższej przyszłości ukazanie się podręcznika *Archeologia Grecji w V w. p.n.e.* pióra M. L. Bernhard oraz *Archeologia starożytnego Rzymu okresu królestwa i republiki* A. Sadurskiej. Oba te wydawnictwa będą kontynuowane aż do ukończenia i zestawienia kompletu podręczników archeologii śródziemnomorskiej. *Archeologia starożytnego Egiptu* zawarta jest bowiem w ww. monumentalnej publikacji K. Michałowskiego *L'Art Egyptien*, zaś archeologia starożytnego Wschodu objęta będzie przygotowywaną pod redakcją prof. dra R. Ranszka *Encyklopedią starożytnego Wschodu*, której t. I, *Mezopotamia*, jest przygotowany do druku. Do materiałów dydaktycznych należeć będzie monografia K. Michałowskiego *Jak Grecy tworzyli sztukę*.

W najbliższym czasie ukażą się również liczne monografie młodej generacji archeologów poświęcone rzeźbie greckiej (studium o Polycharmosie — B. Gąsiorowskiej), epigrafice greckiej (inskrypcje z Faras — J. Kubińskiej), architekturze palmyreńskiej (wieże grobowe — W. Gawlikowskiego), ekonomice miast nad Morzem Czarnym (kontakty handlowe Mirmeki — Z. Sztetyło), wyrobom antycznym z kości (E. Rodziewicz), ceramice aleksandryjskiej (M. Rodziewicz) archaicznej sztuce etruskiej (studium ikonograficzne — W. Dobrowolskiego), topografii świątyń egipskich (topografia historyczna Deir el Bahari — J. Lipińskiej), epigrafice egipskiej (inskrypcje hieratyczne z Deir — M. Marciniaka), epigrafice koptyjskiej (inskrypcje koptyjskie z Faras jako źródło do historii biskupstwa Pachoras — S. Jakobielskiego), ikonografii rzymskiej (portrety dziecięcych następców tronu — Z. Kissa), muzyce greckiej (lira i kitarra w ikonografii monetarnej — Z. Skulimowskiej). Nadto wiele innych prac jest w toku przygotowań do druku.

Kontynuowanie wykopalisk stawia nas poza tym przed stałą koniecznością prowadzenia na bieżąco związanych z nimi badań zarówno ogólnych, jak szczegółowych. W zbiorach polskich, zwłaszcza poza Warszawą,

wiele zabytków czeka jeszcze na opracowanie. Z kolei należy przypuszczać, że zasoby Muzeum Narodowego w Warszawie będą nadal pomnażane drogą partażu z wykopalisk.

Kształcenie kadr nie powinno ulec zasadniczym zmianom. Wprowadzona przed laty organizacja daje dotychczas dobre rezultaty, a zbyt częste reformy są już w zasadzie szkodliwe, wprowadzają bowiem niepożądany niepokój. Niewątpliwie należałoby przywrócić studium archeologii śródziemnomorskiej w najstarszej polskiej uczelni o pięknych tradycjach w zakresie nauk o starożytności a mianowicie Katedrę Uniwersytetu Jagiellońskiego, zwłaszcza że posiadałaby ona naturalne zaplecze w postaci cennych zbiorów w Krakowie i wysoko kwalifikowaną kadrę. Nawet niewielki roczny limit spowodowałby wznowienie procesu dydaktycznego z wielkim pożytkiem dla środowiska, a zarazem bez najmniejszych obciążeń dla uczelni.

Wśród innych dezyderatów wymieniałabym na pierwszym miejscu jakże dla nas ważny problem wyjazdów, bez których jest niemożliwe prowadzenie naukowych i badawczych prac w terenie; ale wymaga ich także praca dydaktyczna: wykład na podstawie fotografii i planów nie może się nawet równać z wykładem na ten sam temat, któremu towarzyszy właściwa skala odniesienia uzyskana drogą autopsji. Nie trzeba też chyba dodawać, że to samo dotyczy redagowania materiałów dydaktycznych i pisania prac naukowobadawczych. Nie darmo przed ponad stu laty rzucił słynne archeologiczne hasło Gerhard: *Monumentorum artis qui unum vidit, nullum vidit, qui mille vidit, unum videt*.